

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ'ŞAM SINIR HATTININ HALEP'E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

*THE NINTH AND TENTH CENTURY, THE PROCESS OF THE SUGUR-EŞ'ŞAM DECLINE TO
ALEPPO AND THE ACTIVITIES OF THE TURKS IN THE REGION*

Sedat BİLİNİR*

Öz

Bizans-İslâm sınır hattını ifade eden Sugur-eş'Şam bölgesi, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda onlarca savaşa sahne olan bir bölge konumundaydı. Bizans karşısında İslâm beldelerinin sınır koruyuculuğunu bu süreçte Abbâsî Devleti'nin dışında Tolunoğlu Devleti, İhşidi Devleti ve Hamdani Devleti üstlenmiştir. Bizans Onuncu yüzyılda saldırılarını ciddi boyutta arttırdı ve sınır uç kalelerini bir bir ele geçirdi, böylelikle Sugur sınırı Tarsus'tan Halep'e gerilemiş ve müdafaa artık Halep şehrinden itibaren yapılmaya başlanmıştır. İslâm devletlerinin koruyuculuğu vasfını askeri konumda yerine getiren Türklerin kendi girişimleri doğrultusunda bu görevi üstlenmiş oldukları görülmektedir. Hatta 967 yılında Horasan'dan beş bin civarı bir Türk grubunun Muhammed b. İsa komutası altında Halep'e Seyfü'd-devle'ye yardım etme amaçlı geldikleri bilinmektedir. Bizans'ın bu süreçte Şam'a kadar her yeri ele geçirmeye bu kadar yaklaşmışken, bu amacından vazgeçip 967 yılında Halep Anlaşmasını imzalayarak bölgeden ayrılması ise ilginç bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halep, Seyfü'd-devle, Sugur, Avâsım

Abstract

Sugar-eş'Şam region, which refers to the Byzantine-Islamic border line, has experienced dozens of wars in the ninth and tenth centuries. In this process the border defense of the Islamic region against Byzantium was made by the Abbâsîd state, In addition to the Abbâsî state, the Tolun, the İhşidi and the Hamdani states had also done this task. Byzantium seriously increased their attack in the tenth century, thus capturing the border of castles. So the border crossing from Tarsus to Aleppo and defense was made in the city of Halep. We see that the Turks, who fulfill the protection of the Islamic states in the military position, had undertaken this task in the direction of their own initiatives. Even in 967, we see that under the command of Muhammad b. Isa, almost five thousand Turks from Horasan came to Aleppo for help Seyfuddevle. While Byzantine, in this process, is so close to seizing the entire region up to Damascus, abandon all these objectives, leaving the region in 967 years by signing the Treaty of Aleppo has emerged as an interesting development.

Keywords: Aleppo, Seyfü'd-devle, Sugur, Avâsım

---

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, sedatbilinir@hotmail.com

Geliş Tarihi: 28.10.2016

Kabul Tarihi: 05.12.2016

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ’ŞAM SINIR HATTININ HALEP’E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

Giriş

Türklerin Sugur-eş’Şam sınır hattına ilk gelişleri VIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu dönem bölgedeki faaliyetleri askeri amaçlı olup yerleşme amacı teşkil etmemiştir. Türkler bu dönemde Sugur eş-Şam ve Sugur el-Cezire¹ denilen bölgelerde Abbâsî Halifesi ordusu içerisinde görev alarak hareket etmekteydiler. Sugur “*Hudud*”² manasına gelmektedir. Bu şehirler İslâm ülkeleriyle Bizans arasında bir tampon bölge görevi üstlenmekteydi. Bu yolların coğrafi yapısı dar geçitlerden oluşmaktaydı ve genelde bu dar geçicilerde pusu savaşları meydana gelirdi. O nedenle bu yollar üzerine burçlar takviye edilmişti. Avâsım olarak adlandırılan şehirlerden Sugur şehrine ise daima bir insan ve erzak takviyesi yapılması söz konusuydu³. Sugur ve Avâsım sınır hattı sabit bir bölgeyi işaret etmemekte ve yapılan mücadeleler neticesinde sürekli değişmekteydi. Abbasî Halifesi Hârûn er-Reşîd zamanında bizzat kendisi tarafından menbic, Dûlûk ve Antakya’nın da yer aldığı şehirlerin birleşimiyle oluşturulan bölge Avâsım bölgesi olarak belirlendi⁴. Anadolu içlerine kadar ilerleyen bu hat, X. yüzyılda Tarsus’tan Halep’e kadar gerilemişti⁵.

Bu sınır hattında Halife Hârûn er-Reşîd (786-809) İslâm Devletlerinin uç sınırı olan ve gaza üssü olarak belirlemiş olan Tarsus şehrine ilk olarak yaklaşık 3000 Horasanlı tahkim

¹ Bizans İmparatoru Heraklios dönemi, İslâm ordularının Anadolu’ya akınlar düzenlemeye başladığı dönem olmuştur. 636 Yılında Yermük savaşında Bizans mağlubiyete uğradıktan sonra, Dımaşk ardından Halep İslâm ordularının eline geçti, aynı yıl Hz. Ömer’in görevlendirdiği Ebu Ubeyde b. Cerrah komutası altındaki İslâm orduları ise bir diğer koldan harekete geçerek Antakya’yı Bizans’ın elinden almıştı. Bu gelişmeler Bizans ordusunu çok zor duruma düşürdü ve İmparator Heraklios bölgelerin boşaltılması ve geri çekilmesi kararı aldı. Böylelikle Tarsus’tan Erzurum’a kadar boşaltılan bu bölgede bir koridor meydana geldi. Bizans ordularının çekildiği bu bölgeler ve bu bölgelerdeki tüm kaleler İslâm ordularının eline geçti. İşte bu tarihten itibaren Bizans ile İslâm orduları arasında oluşan bu sınır hattına *Sugur eş-Şam* denilmeye başlandı. *Sugur eş-Şam* hattı; Tarsus, Adana, Misis, Maraş, Malatya, Amid, Erzurum şehirlerini kapsamaktaydı. Bu şehirlere yerleşen İslâm orduları yaz ve kış olmak üzere yılda iki defa gaza seferlerine çıkmaktaydı. İşte bu Sugur şehirlerinin hemen arkasında ki şehirlere de Avâsım “*Koruyanlar*” ismi verildi. Avâsım şehirlerinin amacı ise Bizans ordularının Sugur şehirlerine saldırı yaptığı durumlarda Sugur şehirlerine hızlı bir şekilde takviye güç sevk etmektir. Ayrıca Avâsım şehirleri İslâm Devletlerine giriş için son kale niteliğindedir o nedenle çok iyi tahkim edilen kalelerdir. Bu dönemde Sugur şehri olan Tarsus’un hemen arkasında bulunan Avâsım şehri Antakya idi. Halife Hârûn er-Reşîd (786-809) döneminde ise Sugur hattı; Sugur eş-Şam ve Sugur el-Cezire olarak ikiye ayrıldı ve sevk edilen askerlerle güçlendirildi. *Sugur eş-Şam*; Tarsus, Adana, Ceyhan, *Sugur el-Cezire*; Maraş, Hades, Malatya, Amid, Silvan, Ezurum, şehirlerinden meydana gelmekteydi. Ancak bu sınır 967 yılında Halep Hamdani hükümdarı Seyfû’d-devle’nin ölümünden sonra yeniden Bizans’ın eline geçecektir. Bkz: Taberî, *History of al-Tabari, Târih el-Rusul ve’l Muluk*, State University of New York Press, Çev. Philip M. Fields, Albany 1992, s. 224; Belâzürî, *Fütûhu’l Bülân*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 158-162; İbnü’l-Adim, *Zübdetü’l-Haleb min târihi Haleb*, Suheyl Zekkar, Daru’l Kitabu’l Arabi Yay., I, Şam, 1997, s. 151; John Scylitzes, *A Synopsis of Histories (811-1057)*, Translated by John Wortley, Published by The Centre for Hellenic Civilization at University of Manitoba, Kanada, 2000, s. 146; Ernest Honigman, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, Çev: Fikret İşıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 36; Gürhan Bahadır, Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans Abbâsî Sınırı, *Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28. Cilt, 46. Sayı, Ankara 2009, ss. 163-178; Gürhan Bahadır, Ortaçağ Anadolu’sunda Türk-İslâm Medeniyetinin Oluşması (636-1100), *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8. Cilt, 16.Sayı, Hatay 2011, ss. 113-126; Şahin Uçar, *Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yay., Bilimsel Araştırma Dizisi:5, İstanbul 1990, s. 60.

² Şahin Uçar, *a.g.e.*, s. 60.

³ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 175, 176.

⁴ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 169-178.

⁵ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. Zeki Meğamiz, Doğan Guneş Yayınları, I, İstanbul 1971, s. 285; Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, *TDV*, IV, Vakıf Yayınları, İstanbul 1991, s. 111.

etmiştir. Bu ilk kabile çok önemli bir görev üstlenmiştir⁶. Horasanlılar olarak adlandırılan bu kabile ise Farslılar ve Türklerden oluşmaktadır. Paralı asker olarak yeteneklerinden faydalanmak üzere getirilen bu Türk grubu ilk defa Tarsus'ta askeri amaçlı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca VIII. yüzyılda Bizans üzerine gaza amacıyla getirilen Türkler arasında, bu vesileyle, gaza ve cihat ruhu da yayılmaya başladı⁷. Sugur kenti olarak adlandırılan bu bölgeye getirilen Müslümanlar Bizans şehirlerine Sayfiya (yaz) ve Şatiya (kış) olmak üzere yılda iki defa gaza seferleri düzenliyordu ancak sefer düzenledikleri bu şehirleri ele geçirme amaçları yoktu, sadece ganimet toplayıp geri dönüyorlardı⁸.

Abbâsî halifeleri Me'mûn (813-833) ve Mu'tasım (833-842) dönemlerinde ise Abbâsî halifeleri Türklerin askeri gücünden çok daha fazla faydalanmak üzere onları ordularına kalıcı olarak dâhil etmişlerdir. Buda Türklerin Halep ve Şam bölgelerine gelişinin Bağdat temelli olduğunu göstermektedir. Abbâsî ordusu içerisinde görev alan Türkler göstermiş oldukları başarılar neticesinde kısa süre içerisinde yüksek rütbelere terfi etmişlerdir. Zamanla çıkan büyük isyanları bastırmakla görevlendirilmeye başlayan Türkler başarı gösterdikleri takdirde o bölgenin valiliklerine atanarak ödüllendirilmişlerdir. Bu durum Türklerin Abbâsî Devleti içerisinde sadece askeri değil yönetici olarak da görev almaya başlamalarına zemin hazırlamış oldu. Türkler zaman içerisinde Şam bölgesi şehirlerinin dışında Mısır gibi büyük vilayetlere vali olarak atanma başarısı gösterdiler, bu vesileyle Mısır'a atanan ilk Türk yönetici ise Abdullah b. Tahir olmuştur (826-828)⁹. Mısır ve Şam bölgesi valiliklerine getirilen Türklerin ise zamanla Sugur ve Avâsım şehirleri olan Tarsus ve Antakya'yı da kontrolleri altına alarak Bizans'a karşı yürütülen gaza ve cihat hareketlerine giriştikleri görülmektedir.

1. Ahmed b. Tolun Döneminde Sugur-eş'Şam Hattında Yaşanan Gelişmeler

Türk asıllı komutan Bayık Bey 868 yılında Mısır'a vali olarak atandı, fakat Bayık Bey Mısır'a gitmeyi pek istemiyordu ve yerine üvey oğlu¹⁰ Ahmed b. Tolun'u¹¹ görevlendirdi. Ahmed b. Tolun, Bayık Bey'in vekili sıfatıyla Mısır'ın merkezi olan Fustas'a girdi¹². Mısır'da Emevi hâkimiyetinden Tolunoğlu hâkimiyetine kadar, zaman zaman hareketlenmeler olsa da genel olarak zayıf ve durgun bir ülke olarak kalmış, hiçbir gelişme göstermemiştir. Ancak Ahmed b. Tolun ile birlikte Mısır yeni bir döneme girmiş

⁶ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 59-61.

⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, VI., Bahar Yayınları, çev: Abdülkadir Özyayın, İstanbul 1989, s. 99-101; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, VI., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 384.

⁸ Ernest Honigman, *a.g.e.*, s. 36.

⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VI, s. 347, 348; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal*, Tercüme: Ahmet Turan Aslan, Hamdi Aktaş, İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985, s. 289.

¹⁰ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868- 905)*, İstanbul 1997, s. 74; Hakkı Dursun Yıldız, Ahmed bin Tolun, *DİA*, II, 1989, s. 141.

¹¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, bu konuda bize biraz daha faklı bir bilgi sunmaktadır, onun bildirdiğine göre, halk, Ahmed b. Tolun'un babası Tolun ya da Melih bin el-Türki adında bir komutan olduğu yönünde ikiye ayrılmıştır. Tolun'un nereden geldiğine değinen Sibt İbnü'l-Cevzî, onun; "*Tuguz Guz*" (طغر غز) Dokuz Oğuz ahalisine mensup olduğunu vurgularken Melih bin el-Türki hakkında açıklayıcı bir bilgi vermemiştir. Ayrıca Ahmed b. Tolun'un Bağdat'ta değil de Samarra şehrinde, Kasem adında bir cariyeden dünyaya geldiğini söylemektedir Bkz: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, XVI, el-Resalah el-A'lamiyah Yayınevi, Beirut, 2013, s. 75.

¹² Ebülfez Elçibey, *a.g.e.*, s. 83.

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ'ŞAM SINIR HATTININ HALEP'E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

ve her açıdan kalkınmaya başlamıştır¹³. 872 Yılında ise Bayık Bey'in merkezden ölüm haberinin gelmesi üzerine Mısır'da Ahmed b. Tolun'un kayınpederi olan Yarcuh¹⁴ (Yargüç) Mısır valisi oldu. Ancak Yarcuh Mısır'a gitmedi ve kendi yerine damadı Ahmed b. Tolun'u naibi olarak gönderdi¹⁵ 873 yılında da Yarcuh'un ölümüyle de yerine Mısır valiliğine resmen Ahmed b. Tolun geçmiş oldu¹⁶. Ahmed b. Tolun Mısır valisi olduktan sonra ve özellikle Şam bölgesi hâkimiyetini sağladıktan sonra Sugur-eş'Şam hattında faaliyetlerde bulunmaya başladı. Mısır'da valiliğin Türklere geçtiği bu dönemde Halep bölgesi valisi ise yine bir Türk komutana verildi. 864 Yılında Abbâsî ordu komutanlığı görevinde Humus isyanını bastırmakla görevlendirilmiş olan Türk komutan Musa b. Boğa, daha sonra bu başarısı nedeniyle Kinnesrin, Halep ve Humus şehirlerinin valiliğine getirildi¹⁷.

Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra da Antakya valiliğine Sima et-Tâvil adında bir Türk komutan atandı. Böylece Tarsus, Antakya, Halep, Şam ve Mısır bölgeleri Türk valilerinin yönetimine girmiş oldu. Fakat bölge hâkimiyeti konusunda Türk valiler birbirleriyle mücadeleye girmeye başladılar. Sugur-eş'Şam ve Avâsım bölgelerinin kontrolünü tamamıyla elinde tutmak isteyen Ahmed b. Tolun Antakya valisi Türk asıllı komutan Sima et-Tâvil¹⁸ et-Türki'ye mektup göndererek, kendisine itaatini bildirmesini istedi fakat Sima et-Tevîl bunu kabul etmedi. Böylece Ahmed b. Tolun Antakya'ya gelerek şehri kuşatma altına aldı¹⁹. Bu sırada Antakya halkıyla da gizlice haberleşmekteydi. Ahmed b. Tolun halka kötü amaçla gelmediğini anlatmaya çalışırken halkın da aslında Sima et-Tâvil'in yönetiminden şikâyetçi olduğunu da öğrendi, böylece halk Ahmed b. Tolun'a yardım etme kararı aldı ve askerlerin kaleye girmelerine yardımcı oldular. Taraflar 878 yılında savaşa tutuştular, savaşta son ana kadar direnen Sima et-Tâvil bu mücadelede öldürülerek ele geçirildi²⁰. Daha sonra ölü bedeni Ahmed b. Tolun'un huzuruna getirildiğinde Ahmed b. Tolun bu durumdan oldukça büyük üzüntü duydu²¹. Böylelikle Avâsım şehri olan Antakya'da Ahmed b. Tolun'un hâkimiyetine girmiş oldu. Bu gelişme bize aslında çok önemli bir bilgi sunmaktadır; IX. Yüzyılda Mısır, Şam bölgesi ve Tarsus'a kadar Antakya'yı da içine alan bu geniş coğrafyada kontrolün Türklerin eline geçtiğini gösteren bir gelişmedir. Öyle ki, iki Türk liderin bölge hâkimiyeti için birbirleriyle mücadeleye girmiş olmalarını gösteren bu olay aslında bu dönemde, bu coğrafya da, hâkim gücün Türkler olduğunu da göstermektedir. Esasen Abbâsî Devleti'nin de Sugur-eş'Şam hattının koruyuculuğunu yerine getirme amacıyla Ahmed

¹³ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁴ Nadir Özkuyumcu, Tolunoğulları, *DİA*, XLI, 2012, s. 234.

¹⁵ Taberî, *a.g.e.*, XXXVI, s. 96.

¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 116, 117; Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁸ "Tâvil" Arapça da "Uzun" anlamına gelmekte, Arapların kendisine çok uzun boylu olduğundan dolayı bu takma ismi verdiği tahmin edilmektedir.

¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 75.

²⁰ el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, Beyrut 1908, s. 220, 221.

²¹ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zehab*, çev: Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 247; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 263-265; Zehebi, *Tarihü'l-İslâm*, al-warak.com, s. 2049.

b. Tolun'dan başka güvendiği bir gücü yoktu. Abbâsî Devleti sürekli taht değişikliğine sahne olmaya başlayınca Tarsus ve Antakya şehirlerinin Bizans karşısında ki savunma durumu Türk komutanlara bırakılmıştı. Ancak şu hususun da altını çizmek gerekir ki, bu bölgede kurulan ilk Türk devletleri yöneticileri Türk olsa da halkı Arap'tı. Bu da bölgede kalıcı olma sorununu beraberinde getirmişti. Ahmed b. Tolun Halep üzerine yaklaşık 100 bin kişiden oluşan bir orduyla çıktı, Remle, Humus, Hama, Halep ve Halep'in kuzeyine kadar hiçbir zorlukla karşılaşmadan gelip buraların hepsini kontrolü altına aldı²². Daha sonra buraların valiliğine azatlı kölesi ve ordu komutanı Lülü'yü atadı. Ahmed b. Tolun bu bölgede hâkimiyet kurduktan sonra adına, Dinaru't Tuluni²³ olarak adlandırılan sikkeleri bastırıldı²⁴, Halifeye ise yalnızca dini anlamda bağlıydı, 879 yılı itibariyle de Abbâsî Halifesine vergi ödemeyi reddetti²⁵ ve bağımsızlığını resmen ilan etmiş oldu. Ahmed b. Tolun gençlik yıllarında da kendi isteğiyle Tarsus'a gelip yaklaşık 7 yıl boyunca Bizans'a karşı mücadele etmişti²⁶. Tarsus'u kontrolü altına alan Ahmed b. Tolun buraya kardeşi Musa'yı vali olarak atadı. Bu dönemde Musa, Bizans ordu komutanı Andrew ile haberleşmeye başladı fakat taraflar geri adım atmadı ve Andrew Tarsus şehrine saldırı düzenleme kararı aldı. Şehri kuşatma altına alan Andrew'e karşı direnen Musa bir süre sonra daha fazla dayanamadı ve ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Böylelikle Bizans ordusu Sugur şehri olan Tarsus'a girmeyi başardı. Ancak bu durum çok uzun sürmedi. Andrew Tarsus'u ele geçirdikten sonra İmparator I. Basileius'a haber göndermesine rağmen, İmparator kendisine inanmadı. Sugur şehri olan Tarsus'un bu kadar kolay ele geçirilemeyeceğine inanan İmparator buna ancak gözleriyle gördüğü takdirde inanabileceğini ilettili. I. Basileius hem bu sebepten hem de bu dönem İtalya'da çıkan isyanlarla meşgul olduğundan bölgeye gelmedi²⁷. 878 yılında Bizans'ın Sugur-eş-Şam hattına saldırıları artarak devam etti. Durum çok ciddi bir hal almaya başladı ve Abbâsî Devleti'nin bu saldırılara karşı koyabilecek gücü de yoktu. Ahmed b. Tolun bu saldırılara bir son vermek için 878 yılı Nisan ayında ordusuyla birlikte Mısır'dan yola çıkarak Tarsus şehrine yürüdü ve burayı Bizans'ın elinden alarak Sugur şehrinin yeniden İslâm Devletlerine kazandırılmasını sağladı. Ahmed b. Tolun Bizans topraklarına saldırılarına devam edecekti ki beklenmedik bir durum yaşandı, Mısır'da yerine bıraktığı oğlu Abbas isyana teşebbüs etmişti, bu haber üzerine apar topar Mısır'a dönmek zorunda kalan Ahmed b. Tolun böylelikle Sugur-eş-Şam sınırında Bizans topraklarına düzenlemiş olduğu seferlere son vermek zorunda kaldı.

Ahmed b. Tolun'un ölümünün ardından yerine geçen oğlu Humaraveyh ise Sugur-eş-Şam hattına yeterince önem vermedi. Üstüne üstlük devletin sahip olduğu ekonomik

²² el-Kindî, *a.g.e.*, s. 219, 220; İbnü'l-Esir, VII, *a.g.e.*, s. 263,264; Philip K.Hitti, *History of Syria*, Macmillan Co.Ltd., London 1951, s. 558.

²³ Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s. 47; (Ayrıca Bkz: Ek.1)

²⁴ Ebülfez Elçibey, *a.g.e.*, s. 112, 113; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s. 234.

²⁵ Ebülfez Elçibey, IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbâsiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü, Çev. Muhammet Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 6, Haziran 2012, s. 108; Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.m.*, s. 142.

²⁶ Kazım Yaşar Kopruman, "Tolunoğulları (868-905)" *D.G.B.İ.T. C.VI.* , Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 56.

²⁷ John Scylitzes, *a.g.e.*, s. 81.

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ'ŞAM SINIR HATTININ HALEP'E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

güç gereksiz harcamalarla zayıflatıldı²⁸. Ancak Humareveyh döneminde gerçekleşen olumlu bir olay da, ilerde İhşidi devletini kuracak olan Muhammed b. Tuğç'un babası Tuğç b. Cuff'u Halep valiliğine getirmesiydi. Böylelikle bu aileye Halep bölgesinde görev vererek hem Türklerin Sugur bölgesindeki faaliyetlerinin artmasına hem de Mısır'da İhşidi Devleti'nin kurulmasına vesile olmuş oldu. Şunun da belirtmesi gerekiyor ki; Ahmed b. Tolun'un ardından Abbâsî Devleti Halep bölgesini yeniden hâkimiyeti altına almaya çalışmıştı. Ancak karşı bir direnç ile karşılaştı, böylelikle İhşidi ordusu ile 885 yılında Dımaşk ile Remle arasında Ebu Futrus nehri yakınlarında et-Tevâhin (Değirmenler) denen yerde savaşımaya başladılar. Bu ismi almasının sebebi, çok sayıda değirmenin bulunduğu bir bölgede savaşıyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Tevâhin Savaşı Türklerin bölgedeki faaliyetleri açısından mühim bir savaştır. Çünkü Ahmed b. Tolun'un vefatından sonra yerine geçen Humâreveyh döneminde bölgenin Türk komutanlar ve devlet adamları tarafından ele geçirilme yarışının başladığı bir süreçti. Bu sırada Halep ve çevresinin valisi olan Sâcoğlu Muhammed el-Afşin aynı zamanda Diyar-ı Mudar'a da hâkimdi. Ayrıca Musul ve el-Cezire valisi olan İsâk b. Kündâcık'la birlikte halifeye Ahmed b. Tolun'u küçümseyen bir mektup yazdılar ve Şam bölgesinin kendilerine verilmesini istediler. Halife Muvaffak Şam bölgesini onlara verdiğini ve askerleriyle gereken yardımı yapacağını bildirdi. Taraflar böyle bir ortamda karşı karşıya gelmişlerdi. Savaş başlarında Abbâsî ordusu üstünlüğü söz konusu olmuşsa da bu durum kısa sürdü ve Tolunoğlu ordusu savaşı kazanan taraf oldu. Tarihte "Tevâhin Döğüşü"²⁹ olarak adlandırılan bu savaş sonucunda Abbâsî ordusu ve bölge müttefikleri Humareveyh'e karşı başarısız oldu ve halife el-Mu'temid Humareveyh ile yıllık vergi ödemesi koşuluyla bir anlaşma yaptı, bu anlaşmaya göre Halep bölgesinin 30 yıl boyunca Tolunoğlu Devleti'nde kalmasını kabul etti³⁰.

Humareveyh Halep bölgesi hâkimiyetini kesinleştirdikten sonra 893 yılından itibaren Sugur-eş'Şam hattı savunmasına yönelmeye başladı, Bizans üzerine yaz ve kış olmak üzere yılda iki kere sefer düzenledi³¹. Bu gaza seferlerine Tarsus şehrinden hareketle çıkılıyordu. Humareveyh beraberinde Tuğç b. Cuff'u da seferlerde götürüyordu, hatta bu seferlerden birinde Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Meluriye (مَلُورِيَّة) olarak zikrettiği, ancak tam olarak neresi olduğu tespit edilemeyen bu şehri ele geçirdiklerinden bahsetmiştir³². Humareveyh 12 yıl 28 gün süren hâkimiyet döneminin sonunda, 896 yılında Dımaşk'ta kendisine düzenlenen bir suikast neticesinde öldürüldü³³. Humareveyh'ten sonra Tolunoğlu Devleti iktidar mücadeleleri ve iç karışıklıklara sahne oldu. Bu istikrarsız ortam beraberinde isyanları da tetikledi. İşte bu isyanlardan biri de Halep şehrinde

²⁸ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, s. 33.

²⁹ Gürhan Bahadır, *İslâm Fethinden Haçlılara Kadar Antakya (M.S.636-1098)*, Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, Pagem Akademi, Antakya 2012, s. 155.

³⁰ İbnü'l-Esîr, VII, *a.g.e.*, s. 348, 349; Philip K.Hitti, *History of Syria*, s. 560.

³¹ Ahmet Ağırakça, "Humareveyh b.Ahmed b. Tolun", *DİA*, XVIII, 1998, s. 348.

³² Sıbt İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XVI, s. 174.

³³ Taberî, *a.g.e.*, XXXVIII, s. 26; el-Kindî, *a.g.e.*, s. 241.

gerçekleşti, Türk asıllı Halep valisi Tuğç bin Cuff bağımsızlığını ilan etti. Ancak bu isyan kısa süre içerisinde Tolunoğulları varisler tarafından bastırıldı.

2. Geçiş Döneminde Bölgenin Durumu (904-936)

Sugur ve Avâsım şehirleri Tolunoğlu Devletinden sonra Mısır'da kurulan bir diğer Türk devleti olan İhşidilerin kontrolüne geçti. Tolunoğlu Devleti 904 yılında yıkıldı, İhşidi Devleti ise 936 yılında kuruldu. Yaklaşık olarak 32 yıl süren bu ara dönem de ise Sugur-eş'Şam hattı koruyuculuğu ve denetimi yeniden Abbâsî Devleti'ne geçti. Fakat Abbâsî ordusunun bu dönemde Bizans saldırılarına karşı koyabilecek bir gücü yoktu. Abbâsî ordu komutanı Muhammed b. Süleyman ise Mısır'a girerek yönetimi Abbâsî Devleti adına ele geçirdi. Bu gelişmeler Bizans'ın lehineydi, çünkü bölgede ciddi bir otorite kalmamıştı ve Abbâsî Devleti'nin bu geniş coğrafyada özellikle Sugur-eş'Şam hattı boyunca Bizans saldırılarına karşı koyabilecek bir gücü yoktu. Ayrıca bu dönemle ilgili bahsedilmesi gereken bir diğer önemli hadise ise şöyleydi, Sugur bölgesi valiliği Sac oğullarına aitti ancak emir Vasıf bu duruma isyan etti ve Tarsus halkının da desteğiyle Abbasî Devletine karşı isyana kalkıştı. Halife el-Mu'tazid bu duruma çok sert karşılık verdi ve bölgeye gelerek kısa süre içerisinde bu isyanı bastırdı. Ancak bu olayda çok önemli bir hadise yaşandı, o da Halife el-Mu'tazid'in sürekli isyana teşebbüs eden ve bu isyanda da Vasıf'ın yanında yer alan Tarsus halkına çok kızmıştı. Bu sebeple donanma gemilerini, ki bunların sayısının elli olduğu söylenmektedir, hepsini yaktırdı. Bu durum doğal olarak, bölgede Bizans'ın elinin güçlenmesine vesile oldu³⁴. Bizans ise bu durumu yakından takip ediyordu, böylelikle bu gelişmeleri fırsat bilerek derhal harekete geçti. Andronikos komutası altındaki Bizans ordusu belirli aralıklarla bölgeye seferler düzenlemeye başladı. Ancak bu saldırıların en ağırı 915-916 yıllarında Tarsus ve Maraş kaleleri de dahil olmak üzere bölgedeki bulunan tüm kalelere gerçekleştirildi. Bizans bu saldırılarda 50 bine yakın esir ve çok büyük bir ganimet elde etti³⁵. 927 yılında ise Bizans İmparatoru VII. Konstantinos'un sevk ettiği Bizans ordusu Halep'e kadar pek çok burcu ele geçirip pek çok yeri yağmalayıp binlerce esir ele geçirdi³⁶. Görülüyor ki otorite boşluğunun yaşandığı bu ara dönem Sugur-eş'Şam kaleleri ve bölge halkı için çok büyük bir kayba sebebiyet verdi.

3. Bizans'a Karşı Oluşturulan Savunma Hattında Türk Komutan Muhammed b. Tuğç'un Rolü

Abbâsî Halifesi Razi-Billah 930 yılında Halep valiliğini Ahmed b. Keygalağı'dan alıp Muhammed b. Tuğç'a verdi³⁷. Kuşkusuz bu atamadaki gerekçe Muhammed b. Tuğç'un hac yollarının güvenliğini sağlamanın yanında Fâtımî ordusunun saldırılarına karşı üstün gelip onları Mısır'dan püskürtmeleriyle ilgili bir durumdu. Fakat Ahmed b.

³⁴ İbnü'l-Esîr, VII, *a.g.e.*, s. 414, 415; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, TTK, Ankara 1999, s. 246.

³⁵ İlyas Gökhan, "Roma ve Bizans Dönemlerinde Germanicia (Maraş)", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Sayı 2, 2014, s. 83.

³⁶ John Scylitzes, *a.g.e.*, s. 122.

³⁷ Abdülkerim Özeydin, "Razi-Billah", *DİA*, XXXIV, s. 489.

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ'ŞAM SINIR HATTININ HALEP'E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

Keygalağ bu durumu kabullenemedi ve Muhammed b. Tuğç'a karşı savaş açtı. İki taraf 22 Temmuz 935 tarihinde birbirleriyle Mısır için savaşa tutuştu ve Muhammed b. Tuğç bu savaşta galip gelerek rakipsiz bir şekilde Mısır'ın kontrolünü ele geçirdi. Muhammed b. Tuğç bir yıl gibi kısa süre içerisinde Abbâsî Devleti'nin de zayıf durumundan istifade ederek Şam bölgesinin kontrolünü de ele geçirdi, böylelikle Mısır merkezli ikinci bir Türk Devleti olan İhşidi Devleti dönemi başlamış oldu. Kuşkusuz Mısır ve Şam bölgesine hâkim olan bir yönetimin Sugur ve Avâsım şehirlerinin de kontrolünü eline geçirmesi demektir. Bizans'tan gelebilecek saldırılara karşı Sugur-eş'Şam sınır hattı savunması Muhammed b. Tuğç'un müdafaasındaydı. Ancak 944 yılında Musul merkezli bir Arap devleti kuran Hamdaniler, Halep bölgesine seferler düzenlemeye başladılar. Hamdanilerin Musul lideri Nasrüddevle Halep bölgesi fethi için kardeşi Seyfü'd-devle'yi görevlendirdi. Seyfü'd-devle'nin Halep'e gelmesi İhşidi Devleti ile Hamdani Devleti'nin karşı karşıya gelmesine sebep oldu. Bu sırada Halep valisi Yanis el-Munis adında Arap asıllı bir yöneticiydi, fakat kardeşi Ebu'l Feth bu durumu hazmedemiyordu ve ona karşı Seyfü'd-devle'nin tarafına geçti. Seyfü'd-devle Ekim 944 yılında Halep'i kuşatma altına aldı. Yanis el-Munis, şiddetli süren kuşatmaya dayanamayıp şehri Seyfü'd-devle'ye bırakıp Mısır'a kaçtı. Seyfü'd-devle Ebu'l Feth'in yardımlarıyla Halep'e girdi. Bu gelişme üzerine Muhammed b. Tuğç Kâfur komutasında ki orduyu Seyfü'd-devle üzerine gönderdi. İki taraf Remle dolaylarında Rastan denilen mevki de karşılaştılar ve yapılan savaş Seyfü'd-devle kazandı. Rastan mevki Asi Nehri yakınlarında olduğu için İhşidi ordusunda pek çok kişi kaçarken bu nehirde boğuldu ve yaklaşık 4 bin kişi de esir düştü³⁸.

Muhammed b. Tuğç Halep şehrinin elden çıkmasına oldukça büyük bir tepki gösterdi ve alınan bu galibiyetin ardından yeniden oluşturduğu ordunun başına kendi geçerek bizzat Seyfü'd-devle ile savaşmak üzere Halep bölgesine sefer düzenledi. Muhammed b. Tuğç Kınnesrin bölgesinde Seyfü'd-devle ile haberleşerek bölgeden çekilmesini istedi ancak Seyfü'd-devle bu isteğe; " *Sana vereceğim cevabı şehre girdiğimde alırsın*"³⁹ şeklinde cevap verince taraflar Kınnesrin bölgesinde savaşa tutuştular ancak kesin bir sonuç almadan geri çekildiler. Muhammed b. Tuğç, Seyfü'd-devle'nin toparlanmasına fırsat vermeden birkaç gün sonra yeniden saldırıya geçti ve yapılan savaş Muhammed b. Tuğç kazandı.

Muhammed b. Tuğç bu galibiyetinin ardından bölge kaderi için çok stratejik bir karar aldı. Seyfü'd-devle'yi mağlup etmiş olmasına rağmen Halep'i kendisine bıraktı. Bu kararında Seyfü'd-devle'yi, dağınık halde bulunan Arap kabilelerini Bizans saldırılarına karşı bir amaç uğrunda toparlayabilecek bir güç şeklinde görüyordu. Abbâsî Devleti bu dönemde Bizans saldırılarına karşı koyabilecek bir durumda da değildi. İki tarafın iyi niyetinin nişanesi olarak, ayrıca güven bağını arttırmak adına taraflar arasında evlilik de düzenledi. Seyfü'd-devle 945-946 yılında Muhammed b. Tuğç'un kardeşi Ubeydullah b.

³⁸ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.113; Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, s. 19.

³⁹ Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbârü'd-devleti'l Hamdâniyye*, Terc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 59.

Tuğç'un kızıyla evlendi⁴⁰. Bu şartlar altında Muhammed b. Tuğç'un almış olduğu karar çok önemli ve yerindeydi. Böylelikle İslâm Devletleri ve Bizans arasında yeni bir savunma gücü oluştu. Seyfü'd-devle'de gerçekten de Halep şehrine yerleştikten sonra ömrünün tamamını Bizans'a karşı gaza ve cihat seferleri düzenleyerek geçirdi, Bizans'ın saldırılarına karşı ise ilk karşı koyan güç oldu. Onun başarıları İslâm ülkeleri arasında dilden dile dolaşmaya başlamıştı. Bizans'ı X. yüzyılda en çok uğraştıran bölge emiri Seyfü'd-devle oldu. Bizans için Seyfü'd-devle'nin Anadolu'ya yapmış olduğu seferler çok büyük bir tehlike olarak algılanmaktaydı⁴¹. Bizans bu korkusunda da haksız değildi çünkü Seyfü'd-devle'nin bu seferleri Bizans'a çok büyük maddi ve insan kaybına sebebiyet verdi. Halep, Hamdani hanedanlığı, yani Seyfü'd-devle kontrolü altına girdikten sonra Bilad-ı Şam'ın yükselen gücü haline geldi. Böylelikle Seyfü'd-devle hâkimiyeti altındaki Bilad-ı Şam'ı bölgelere ayırıp, düzenleyip o şekilde yönetmeye başladı. Onun politikaları ve hırsı bölgeyi güçlendirdi. İmar faaliyetlerine girişildi, su kanalları açıldı, tarıma büyük önem verildi gelirler çok daha fazla arttı. Bu da Bizans'a karşı daima hazır bir ordunun mevcut olmasına olanak sağladı.

4. Sugur ve Avâsım Şehirlerinin Bizans'ın Kontrolüne Geçmesinin Ardından Halep'in Bizans-İslâm Sınırı Haline Gelmesi

Seyfü'd-devle geçirdiği onca başarılı mücadelenin ardından ağır bir rahatsızlığa yakalandı ve bu rahatsızlığın hemen ardından vücudunun sol tarafı felç oldu⁴². Seyfü'd-devle yakalandığı bu rahatsızlık nedeniyle oldukça güç duruma düşmüştü. Onun bu hali isyan teşebbüsünde olan komutanlara cesaret verdi. Sınır bölgesine tayin ettiği komutan İbn Zeyyad⁴³ bunlara örneklerden biriydi. Ayrıca kardeşi Nasırüddeve ile Muizzüddeve arasının bozulması onu çok üzdü ve yardıma dahi gidemedi. Aleyhine oluşan ittifaklar güçlenmeye başladı. Bizans'ın sınır komutanı Domestikos'ta güçlenen düşmanlar arasındaydı. Karşısında Seyfü'd-devle gibi bir rakibin olmaması ona daha fazla hareket etme imkânı tanımıştı. Seyfü'd-devle'nin içinde bulunduğu durumla ilgili Ali b. Zafer el-Ezdî'nin şöyle bir sözü vardı : “ *Seyfü'd-devle, Allah'ın düşman karşısında kendisine bağlıladığı heybetle Müslümanlar için bir kale idi. Bu heybeti hastalık gelip çatınca ve zayıf düşünceye kadar devam etti. O, vefat edince düşmanın sınır beldelerine ve şehirler üzerine gerçekleştirdiği saldırı daha da arttı.*”⁴⁴.

965 Yılında Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas Adana, Misis ve Tarsus'a saldırdı. Fakat bunun öncesinde yaklaşık bir yıl önce Kapadokya'da kışı geçirip tüm askerlerinin, yiyecek ve silah eksikliğini giderip savaşa hazır konuma getirdi. Bahar ayının da gelişiyle ilk olarak Sugur şehri olan Tarsus'a doğru harekete geçtiler. Şehir kuşatma altına alındı. Nikephoros bir süre kale önünde kaldı, planlar yaptı fakat sonunda geri çekilme kararı aldı. Daha sonra Adana'ya doğru yol aldı. Kışı geçirmek için ise Kapadokya'ya gitti. Ordu

⁴⁰ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 115.

⁴¹ John Haldon, *a.g.e.*, s. 176, 177.

⁴² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 472,473.

⁴³ Ali b. Zafer el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 77.

⁴⁴ Ali b. Zafer el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 79.

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ'ŞAM SINIR HATTININ HALEP'E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

ve komutanlar bu seferin boşa gitmesinden oldukça sinirliydi ve yeniden saldıracakları anı beklemeye başladılar. Daha farklı kuşatma silahları ve planları hazırlamaya başladılar⁴⁵. İkinci saldırı aynı yıl içinde gerçekleşti ordu komutanı Leo idi. Tarsus şiddetli bir kuşatma altına alındı. Halk ciddi boyutlarda açlık sıkıntısı çekmeye başlayınca, kalenin düşmesi halinde içerde katliam yapılmasından da endişelenerek aralarında bir elçi seçip komutan Leo ile anlaşma yapmak istediler. Kale'nin kendilerine teslim edilmesini canlarının bağışlanması koşuluyla yerine getireceklerini söylediler. Anlaşma kabul edilir edilmez Bizans ordusu şehre girdi. Bundan 3 gün sonra Mısır'dan İhşidi Devleti hükümdarı Kâfur'un isteği doğrultusunda Tarsus'a bir yardım donanması geldi içleri yemek doluydu. Zor durumda olan Tarsus halkının daha fazla direnebilmesi için erzaklar getirilmişti. Ancak Tarsus'a vardıklarında şehrin Bizans'ın eline geçmiş olduğunu öğrenince geri döndüler⁴⁶. Bizans komutanı Tarsus halkına vermiş olduğu sözü tutmadı ve burada yaklaşık 4 bin Müslüman katlettiler. Kurtulanlar kaçıp tepelere kalelere sığındılar. Bizans ordusu ise bölgeyi yağmaladıktan sonra her yeri ateşe verip oradan ayrıldılar⁴⁷. Bu gelişmeler bölgede gerçekleşecek olan katliamların ve felaketlerin bir habercisi niteliğindedir ve bu tarihten sonra Bilad-ı Şam Bizans saldırılarına açık bir hale geldi ve bu durum İslâm ülkelerinde büyük bir tedirginlik ve korku yarattı. İslâm ülkelerinin sugur şehri olan Tarsus artık düşmüştü ve Halep bu yıldan itibaren Bizans-İslâm sınır şehri haline geldi.

4.1. Bizans Saldırıları Karşısında Türklerin Halep Bölgesine Gaza ve Cihat Amacıyla Düzenlediği Sefer (967)

Arap Kaynaklarına göre 966-967 yılında Halep bölgesine Horasan'dan büyük miktarda bir Türk grubu Halep'e sefer düzenledi. Bu kalabalık Türk nüfusu Halep'e, Musul üzerinden geldi⁴⁸. Musul'da daha kalabalık olan bu grubun burada dağılmalar yaşadığını ve kalan Türklerin Halep'e doğru Musul üzerinden ilerlemeye devam ettiklerinden bahsedilmektedir. *Mir'atu'z-Zaman*'da Türk ordusunun yaptığı bu sefere de ordu sayısı ile ilgili herhangi bir rakam verilmemişken *Tarihü'l-Antaki*'de bu rakamın en az 5 bin kişi olduğu ve liderlerinin isminin Muhammed b. İsa olduğu söylenmektedir. Ayrıca yine aynı kaynakta Türk ordusunun Halep'e geliş amacının Bizans topraklarına gaza yapmak olduğu belirtilmiştir⁴⁹. Bu maksatla Seyfü'd-devle ile görüşüp, yapılacak olan sefer hakkında ondan bilgi aldılar⁵⁰. Bu kalabalık grup bu süre içerisinde Halep'te ikamet etmiştir. Ancak o dönem için bir şehre 5 bin kişinin girişi şehirde büyük bir etki yapmıştır. Şehirde yiyecek sıkıntısına sebep olan bu durum beraberinde fiyat artışına ve dolayısıyla

⁴⁵ Leo the Deacon, *The History of Leo the Deacon*, Translated by Alice-Mary Talbot ve Dennis F. Sullivan, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, Washington D.C 2005, s. 101-105.

⁴⁶ John Scylitzes, *a.g.e.*, s. 146.

⁴⁷ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 136.

⁴⁸ (...) Bkz: Sıbt İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XVII, s. 364.

⁴⁹ (وورد الى حلب رجل من اهل خراسان يسمى محمد بن عيسى في زها خمسة الاف قاصدين غز و الروم) Bkz: Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî*, Neşr: Ömer Abdullah Tedmuri, Lübnan 1990, s. 117.

⁵⁰ (وورد في هذا الوقت الى حلب اذ سان من اهل خراسان و معه عسكر لغز و الروم فاتفق مع سيد فالدولة) Bkz: İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 136.

halkın sıkıntı çekmeye başlamasına neden oldu. Bu nedenden dolayı bu Türk grubunun bir bölümü daha sonra çevre şehirlere ve Antakya'ya doğru harekete geçmişlerdir. Türkler Halep bölgesine giriş için Musul'u kullanmışlar ve kendilerinden sonra da bu bölgeye yapılan akınların büyük bölümü bu güzergâhtan gelmeye devam etmiş⁵¹. Yani bu akının bir sonucu da yol gösterici nitelikte olması idi.

Bu denli kalabalık bir ordunun neden direkt olarak Halep'e gelmiş olduğu sorusu sorulabilir. Bunun cevabı bölgenin koşulları ve siyasi durumu yakından incelendiğinde anlaşılır. Bu dönemde Halep'te Seyfü'd-devle'nin Bizans'a karşı yapmış olduğu mücadeleler tüm İslâm devletlerinde dilden dile anlatılıyordu. Seyfü'd-devle Bizans'ın İslâm topraklarına giriş teşebbüslerine karşı adeta set çekmişti. Bizans'ı bu kadar uğraştıran bir şahsiyet olmasından dolayı Bizans kaynaklarında bile tarif edilirken, "*Seyfü'd-devle çok tecrübeli ve çok güçlü bir savaşçıydı, Roma'nın doğu eyaletlerinin tamamına saldırdı, hepsini yağmaladı, pek çok kişi öldürdü, muazzam bir ganimet topladı, büyük serveti oldu ve çok büyük savaşları galibiyetle sonuçlandırmayı başardı*"⁵², ifadelerini kullanıyorlardı. Türk akınının olduğu bu tarihte ise Seyfü'd-devle felç olmuş artık akınlar düzenleyemez hale gelmiş hatta Bizans'ın bölge saldırılarına dahi karşı koyamaz duruma gelmişti⁵³. İşte bu nedenden dolayı Türkler İslâm devletlerinin Bizans tarafından işgal edilmemesi için yardımda bulunmak maksadıyla Halep'e geldiler. Görüldüğü üzere Türkler, İslâm ülkelerinin koruyuculuğu vasfını kendilerine bir görev olarak addetmişlerdir.

Bu olayın bir diğer neticesi de bu denli kalabalık bir Türk nüfusunun ilk defa Halep'e girmesine vesile olmuş olmasıydı. Türklerin, Bizans'ın hâkim olduğu Halep bölgesi sınırları içerisine yerleşmeye başladığı zamanlarda, Halep'e kalabalık halde gelmiş olmaları Bizans'ın burada kalıcı olma ümitlerini sonlandırmış, ordularına büyük kayıplar yaşatmış ve böylelikle yalnızca yedi yıl gibi kısa bir süreyle Halep'in işlerine müdahil olabilmişlerdi. Ayrıca bu da bizzat kendi atadıkları vali tarafından değil, mevcut yönetimin kendisine bağlı kalması sözüyle gerçekleşmiş bir hadisedir. Yani Bizans yalnızca Hamdanilerden bağlılık sözü alıp geri çekilmiştir.

Bizans kaynaklarına baktığımızda ise, İmparatorun bir sözü adeta bu gelişmeleri özetler nitelikteydi. Bu dönem Bizans İmparatoru tahtında bulunan Nicephorus 967 yılında; Batıda Bulgarlarla, Ruslarla, Peçeneklerle uğraşmak zorunda olduğunu söylerken "*Doğuda ise bizi sadece Türkler uğraştırmakta*"⁵⁴, demektedir. Bu cümle 967-968 yıllarında Türklerin Halep bölgesinde yapmış oldukları etkinin ve üstlenmiş oldukları görevin yansımalarını gösterir niteliktedir. Zaten Türklerin 967 yılının hemen bir kaç sene öncesine kadar büyük kitleler halinde İslâmiyet'e geçtikleri görülmektedir. Yaklaşık olarak 200 bin çadır halkından oluşan Türk nüfusunun 960 yılından hemen sonra toptan

⁵¹ Suhayl Zakkar, *The Emirate of Aleppo (1004-1094)*, Prefaced by Bernard Lewis, Published, Dar Al-Amanah, Beirut-Lebanon 1971, s. 90.

⁵² Leo the Deacon, *a.g.e.*, s. 70.

⁵³ Aziz S. Atiya, *Crusade, Commerce And Culture*, Indiana University Press, Bloomington 1962, s. 32.

⁵⁴ John Scylitzes, *a.g.e.*, s. 155,156.

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ’ŞAM SINIR HATTININ HALEP’E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

Müslüman olduğu yıl olarak tespit edilmiştir⁵⁵. Hatta Selçuk Sübaşı'nın Cend'de himayesi altındaki boy ile birlikte gaza hareketlerine girişmeye başlaması aynı döneme denk gelmektedir. Türklerin İslâmiyet'i benimsedikten sonra İslâmiyet'in koruyuculuğunu ve liderliğini üstlenmesi çok uzun sürmedi. 967 yılından itibaren bu durumu kendine görev edinen Türkler İslâmiyetin en koyu savunucuları haline gelmişlerdir⁵⁶. Bernard Lewis bu durumu şu şekilde ifade etmiştir; “Türklerin İslâmiyet’e bağlılıklarının ciddiliği ve gerçekliği düzeyine başka hiçbir halkta rastlanılmamıştır”⁵⁷.

967 yılında gelen Türklerin Halep bölgesindeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü Halep’e gelen ordunun büyük bir bölümü bölgede farklı şehirlere giderek dağıldılar. Bir kısmı da Bizans topraklarına ganimet elde edebilmek için seferler düzenlemek üzere Anadolu topraklarına girdi.

Bu sırada Halep hükümdarı Seyfü’l-devle öldü ve yerine oğlu Sa’dü’l-devle geçti. Ancak ordu komutanı Karguveyh ile sorunlar yaşamaya başladılar. Karguveyh, küçük yaşta olan Sa’adü’l-devle’nin Halep’i yönetebilecek kabiliyette olduğunu düşünmüyordu⁵⁸. Böylelikle Karguveyh, Sa’dü’l-devle Humus seferindeyken bunu fırsat bilerek nüfuzu sayesinde hükümdarlığını tanımadığını belirtmiş ve W. Heyd’in de ifadesiyle “*hilekâr bir şekilde*”⁵⁹, Halep hâkimiyetini ele aldığını ilan etti⁶⁰.

5. Bizans’ın Halep Kuşatması

Bizans ordusu ise güneyi tamamen ele geçirmek istiyordu, Adana’da dâhil olmak üzere Kilikya bölgesinde çok büyük katliamlar gerçekleştirdiler⁶¹ daha sonra Antakya üzerine yürüdüler. Yanis adlı ordu komutanıyla birlikte Antakya’ya 40 bin kişilik bir orduyla giren Bizans ordusu burayı 968 yılında ele geçirdi. Antakya’da her yeri yakıp yıktılar, camileri de harap ettiler. Bizans ordusu Humus, Süleyme, Hama, Şeyzar, Kefertab, Efamiye, Maarretünnuman, Kınnesrin, Arhab, Kimar, Barsaya, Halep ve Azaz’a kadar her yeri almaya gelmişlerdi⁶². Bu maksatla Antakya’dan sonra rotalarını Halep’e çevirdiler.

Bizans ordusu Halep kalesini kuşatma altına alınca halk büyük bir korkuya kapılarak iç kaleye sığındı ve kaleyi teslim etmek istemediler. Bir süre sonra durum daha kötüye gitmeden, aralarından Tahir adlı bir elçiyi Bizans ile anlaşma yapmak üzere gönderdiler. Tahir konuşma yeteneği çok iyi olan biriydi ve belki de Halep halkının son şansıydı, çünkü herkes olası bir katliamın yaşanabileceğini düşünüyordu. Tahir kale yönetimi ve Bizans ordusu arasında bir süre gidip geldikten sonra orta yolu bulmayı

⁵⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınevi, 11. Baskı, İstanbul 2011, s. 20.

⁵⁶ J. Sydney Jones, *The Crusades Primary Sources*, Thomson Gate, Vol III, USA 2004, s. 2.

⁵⁷ Bernard Lewis, *Orta Doğu, “İki bin Yıllık Orta Doğu Tarihi*, 10. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2014, s. 113.

⁵⁸ Ali b. Zafer el-Ezdi, *a.g.e.*, s. 100.

⁵⁹ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Çev: Enver Ziya Karal, 2.Baskı, TTK, Ankara 2000, s. 49.

⁶⁰ Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, s. 22.

⁶¹ John Scylitzes, *a.g.e.*, s. 147-151; İbnü’l-Adim, *a.g.e.*, s. 151.

⁶² İbnü’l-Adim, *a.g.e.*, s. 152,153; Ernest Honigman, *a.g.e.*, s. 93.

başardı ve Bizans'tan anlaşma karşılığında geri çekilmesi sözü aldı⁶³. Şunu da belirtmemiz gerekiyor ki Bizans ordusu kuşatma aşamasına geldiğinde oldukça büyük yorgunluk içerisindeydi ve bu kuşatmanın da ne kadar süreceği belli değildi ve az önce de bahsedildiği gibi Horasandan gelen Türklerin takviyesiyle birlikte direnci daha da azalmıştı. Belli ki durumu bir an önce kendi lehlerine sonuçlandırıp geri dönmeyi düşünüyorlardı. Buna rağmen Halep yönetimi Bizans ile çok ağır bir anlaşma imzaladı, öyle ki Halep yönetiminde bulunan Karguveyh kelimenin tam manasıyla Bizans'a bağlı bir vali konumuna geldi, düzenli olarak vergi göndermesi ve Bizans'ın istekleri doğrultusunda hareket edilmesi istendi⁶⁴.

Bizans ordu komutanı Nikephoros Phokas ile Halep yönetimi arasında imzalanan Halep Antlaşmasına göre;

Şehir yöneticisi daima Bizans'ın seçtiği kişi olacak. Bizans'ın onayını almayan kimsenin Halep'in başına geçmeye hakkı olmayacaktı. Müslümanlara Halep bölgesinde herhangi bir kale ya da kule yapma yasağı uygulanacak buna karşılık Hıristiyanlar isterseler bölgede kale yapabileceklerdi. Hıristiyanlar sefere çıktıklarında Halep ordusu onlara, istenildiği takdirde yardıma gidecekti. Kilise ve Mabetlerde Bizans Devleti istediği kişiyi göreve getirme yetkisine sahip olacaktı⁶⁵. Araplardan kim Bizans'ın ele geçirmiş olduğu kalelere saldırırsa buna engel olunacaktı. Rum ülkesinden getirilen tütünlerin bu coğrafyada satılmasına izin verilecekti. Müslüman biri Hıristiyan olmak isterse buna izin verilecek, tehdit edilmeyecekti. Köleler Müslüman ülkelere kaçarsa yakalanıp geri verilecek, ya da sahibine parası verilecekti. Müslüman şehirlerinde bir Rum suç işlerse onu yargılamak Bizans'a ait olacak ancak bir Müslüman Rumlara karşı suç işlerse onun cezasını da yine Rumlar verecekti. Rumlar Halep'te kilise inşa etme hakkına sahip olacaktı. Halepli Müslüman tüccarlar altın, gümüş, mücevher, değerli taşlar, ipek halılar, deve, koyun ticaretinden elde ettiği gelirin yüzde onu Rumlara ait olacaktı. Rum tüccarlar saldırıya uğrarsa, eşyaları çalınrsa bunun zararını Müslümanlar karşılayacaktı⁶⁶.

Bu anlaşma ile Halep halkı için de zor günler başlamıştı. Karguveyh Bizans ile yaptığı bu anlaşmanın açıklamasını İslâm devletlerine şu şekilde yapmıştır; Bu anlaşma sayesinde, Halep ve ilçeleri ayrıca Humus, Selemiye, Cusiyye, Şeyzar, Kefertab, Efamiye, Maarretünnuman, Cebel Es-summak, Muarrat, Masriyn, Ezzirada gibi şehirlerin Bizans'ın eline geçmesinden kurtardığını söyledi. Bizans bu bölge için alacağı parayı 3 taksite böldü. İlk ay 1 kantar, ikinci ay 1 kantar daha ve üçüncü taksit ise 1 yıl sonra alınacak şekilde bölündü⁶⁷. Bu anlaşma yüklü bir miktardı ve Halep yönetimi bu miktarı

⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XVII, s. 394.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 518,519; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1991, s. 270; Ayrıca Ödenecek olan vergi miktarı hakkında kaynaklarda farklı görüşler söz konusudur. Ali b. Zafer el-Ezdî bu miktarın 3 kantar altın olduğunu söylerken Sıbt İbnü'l Cevzi bu 3 kantarın gümüş olduğunu söylemiştir. Bkz: Sıbt İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XVII, s. 410; Ali b. Zafer el-Ezdî, *a.g.e.*, s. 103.

⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XVII, s. 411.

⁶⁶ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 154-156.

⁶⁷ Her kantar 7200 miskal ediyordu. 1 Miskal ise bir buçuk dirhem ediyordu "İslâm Dirhemi" Yani aylık ödemeleri gereken miktar 10800 Dirhemdi. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XVII, s. 411.

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ'ŞAM SINIR HATTININ HALEP'E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

ödemekte belli ki zorlanacaktı ve yeni bir savaşı göze alamadıkları için bu parayı halktan çıkarma kararı aldılar. Halka savaş vergisi yüklediler. Buna göre 15 yaşının üzerindeki herkes 16 dirhem ödemek zorunda bırakıldı. Hıristiyanlardan, sakatlardan hatta körlerden bile vergi almak istediler ama bunun miktarını belirleyemediler, ama yine de onlardan da az da olsa bir miktar vergi aldılar.

Nikephoros Phokas'ın ise bu anlaşmayı imzalamış olması, merkezden hiç de hoş karşılanmadı. Kendisine karşı bir muhalefet oluştu hatta bu o derece arttı ki Phokas merkeze döndükten sonra bir bahane ile yakalanarak zindana atıldı, ardından idam edildi. Ancak Phokas'a karşı oluşan muhalefetin onu öldürmek için zaten bahane aradığı ve bu olayı bahane olarak kullandığı ifade edilmektedir. Çünkü Bizans İmparatoru Romanos'un ölümünün ardından geride iki varis bırakmıştı; Basileios ve Kostantin. Ancak, henüz yaşları küçük olduğu için onlar annelerinin himayesi altındaydı. Phokas ise anneleri Tafano ile evlenip tahtta söz sahibi olmak istiyordu. Tafano bu gelişmelerden hiç memnun değildi o nedenle bu korkusunu komutan Yanis'e anlattı. Yanis'te Phokas'ın Halep anlaşmasının ardından merkeze dönüşünde bu olayı bahane olarak ileri sürüp Phokas'ı saraydaki nüfuzu sayesinde yakalatıp idam ettirdi⁶⁸.

Böylelikle Sugur ve Avâsım şehirlerini ele geçirmiş olmasına rağmen, en büyük hedeflerinden biri olan Halep'in ele geçirilmesi hedefine uzun yıllar aradan sonra ilk defa bu kadar yaklaşmış olan Bizans, bu fırsatı da değerlendiremeyip geri döndü. Ancak Sugur-eş'Şam sınır hattının ortadan kalkması ve bu bölgedeki önemli kale ve garnizonların Bizans'ın eline geçmesi, bunun üzerine Mısır'a yerleşen Fâtımî Devleti'nin de 971-72 yılından itibaren Halep hâkimiyeti için harekete geçmesi bölge de büyük bir mücadelenin yaşanmasına sebep olacaktı. XI. yüzyıldan itibaren ise bu mücadeleye Türkler de daha yoğun bir şekilde dâhil olacak ve kısa süre sonra Halep'in kontrolünü tamamen ellerine geçireceklerdi.

---

⁶⁸ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 138.

Sonuç

Abbâsî Devleti ile Bizans arasında yapılan mücadelelerin yaşandığı bölge olan Sugur-eş'Şam hattında pusu savaşları da dâhil olmak üzere yüzlerce savaşa sahne olmuş bir bölgedir. İslâm Devletlerinin bir nevi koruyuculuğu vasfı Abbâsî Devleti'nde idi ve sınır kalesi olan Tarsus, Sugur şehri olarak seçildi ve uzun yıllar buraya asker ve erzak takviyesi yapıldı. Bizans karşısında ilk savunma burada yapılıyor ve saldırıya geçileceği zaman Tarsus üzerinden hareket ediliyordu. Abbâsî Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte bu bölgenin sorumluluğunu bölge valileri almaya başladı. Onlardan biri olan Ahmed b. Tolun, Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan faydalanıp 879 yılında Mısır'da bağımsızlığını ilan etti ve çok kısa bir süre içerisinde Şam bölgesi dâhil olmak üzere Tarsus'a kadar olan bütün şehirlerinin kontrolünü eline geçirdi. Bir dönem Bizans'a karşı sınır savunmasını başarıyla yürüten Ahmed b. Tolun'dan sonra 936 yılından itibaren yerine bir başka Türk komutan olan İhşidi Devleti hükümdarı Muhammed b. Tuğç geçti ve Tarsus'un kontrolünü eline geçirip hemen ardından bu görevi kendisi üstlendi. Muhammed b. Tuğç bu süreçte Halep'i Arap Hamdani Devleti lideri Seyfü'd-devle'ye bıraktı. Bunu yapmasındaki amaç, dağılık Arap kabilelerinin bir lider himayesi altında bir araya gelip hareket etmesini sağlamak ve Bizans ile İslâm Devletleri arasında bir tampon güç oluşturmaktır. Çünkü bu dönemde Abbâsî Devleti'nin Bizans'a karşı yürütülen mücadelelerde yardım gönderecek bir gücü yoktu ve sürekli olarak içte çıkan isyanlarla uğraşmak zorundaydılar.

Ancak 969 yılında Mısır'da İhşidi Devleti'nin yıkılıp yerine Fâtımî Devleti'nin burayı kontrolü altına geçirmesinden sonra sınır hattı savunması Fâtımî Devleti tarafından yeterince önemsenmedi. İhşidi Devleti'nin dağılmasından hemen önce bu bölge Halep Hamdani hükümdarı Seyfü'd-devle'nin direnmesiyle ayakta duruyordu. 946 yılından itibaren 20 yıla yakın bir süre Halep'te Bizans'a karşı gaza ve cihat hareketlerini başarıyla yürüten Seyfü'd-devle'nin başarıları tüm İslâm ülkelerinde dilden dile yayılmaya başladı. Fakat 967 yılında Seyfü'd-devle rahatsızlanarak felç geçirdi ve yatağa düştü. Bu durum bölgede büyük bir endişe yarattı. İşte bu gelişmeler üzerine Horasan'dan 967 yılında yaklaşık 5 bin Türk askerinin bulunduğu Muhammed b. İsa komutasındaki ordu Halep'e yardım için geldi. Ancak aynı yıl Şam'a kadar her yeri ele geçirmek isteyen Bizans ordusu bu isteğinden vazgeçip, Arap kaynaklarında söz konusu olan, Halep Anlaşmasını yaparak bölgeden ayrılmıştır. Bu anlaşmanın kaynaklarda 12 maddesi tespit edilebilmiştir. Sadece bu maddeler bile anlaşmanın ne kadar ağır olduğunu ortaya koymaya yetmektedir.

Türklerin 967 seferinin etkisinin burada oynadığı rolü kaynaklarda somut bir şekilde göremesek de bölgenin işgaline mani olduğu anlaşılmaktadır. Bu seferin bir diğer önemli noktası da Türklerin, Abbâsî Devleti veya bir başka devletin yönlendirmesiyle değil de bizzat kendi istekleri doğrultusunda Bizans'a karşı gaza ve cihat anlayışı ile ortaya çıkmış olmasıdır. Ayrıca bu denli kalabalık bir Türk ordusunun Halep'e sefer düzenlemesi tarihte Türklerin Halep'e bu denli kalabalık bir sayıda düzenledikleri ilk sefer olarak kayda geçmektedir. Burada görülmektedir ki Türklerin Abbâsî Devleti aracılığıyla bölgeye gelmeye başlamalarının ardından bu seferler azda olsa sürekli devam etmiştir. 1064 yılından itibaren ise Türkler daha kalabalık ve yerleşme amaçlı olarak bölgeye gelmeye başlamışlardır. Bu süreç Türklerin 1085 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından Halep'i tamamen ellerine geçirmesine kadar devam etmiştir.

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ'ŞAM SINIR HATTININ HALEP'E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

EKLER

Ek.1

Ahmed b. Tolun adına bastırılmış ve Şam bölgesinin kuzeyinde kullanılan Tolunoğlu Devleti sikkeleri. “Dinaru't Tuluni” olarak adlandırılan bu sikkelerin basılmasıyla Ahmed b. Tolun Abbâsî Devleti'ne karşı bağımsızlığını resmen ilan etmiş oldu. (<http://www.zeno.ru/showfull.php?photo=154035>)

Ek.2

İşidi Devleti kurucusu Muhammed b. Tuğç adına basılıp Halep bölgesinde kullanılmış olan sikkeler. (<http://www.zeno.ru/showfull.php?photo=154820>)

Ek.3

Hamdani Lideri Seyfü'd-devle'nin Halep'te kendi adına bastırıldığı sikkeler.
(<http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=145691>)

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, TTK, Ankara, 1999.
- Ağırakça Ahmet, "Humareveyh b. Ahmed b. Tolun", *DİA*, XVIII, 1998, ss. 348-349.
- Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbârü'd-devleti'l Hamdâniyye*, Terc: Mehmet Akbaş, "Hamdaniler", Ravza Yayıncılık, İstanbul, Ekim 2011.
- Atiya Aziz S., *Crusade, Commerce And Culture*, Indiana University Press, Bloomington, 1962.
- Bahadır Gürhan, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans Abbâsî Sınırı", *Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28.Cilt, 46. Sayı, Ankara, 2009, ss. 163-178.
- _____, *İslâm Fethinden Haçlılara Kadar Antakya (M.S.636-1098)*, Antakya Belediyesi Kültür Yayınları, Pagem Akademi, Antakya, 2012.
- _____, "Ortaçağ Anadolu'sunda Türk-İslâm Medeniyetinin Oluşması (636-1100)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8. Cilt, 16.Sayı, Hatay, 2011, ss.113-126.
- Elçibey Ebülfez, *IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbâsiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü*, Çev: Muhammet Kemaloğlu, Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 6, Haziran, 2012.
- _____, *Tolunoğulları Devleti (868- 905)*, İstanbul, 1997.
- el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, Beyrut, 1908.
- Erdem İlhan, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, VI., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. ss. 383-424.
- Gökhan İlyas, "Roma ve Bizans Dönemlerinde Germanicia (Maraş)", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Sayı 2, 2014.
- Haldon John, *Bizans Tarih Atlası*, Çev: Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, Nisan, 2007, İstanbul.
- Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal*, Tercüme: Ahmet Turan Aslan, Hamdi Aktaş, İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul,1985.
- Heyd,W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Çev: Enver Ziya Karal, 2.Baskı, TTK, Ankara, 2000.
- Hitti Philip K., *History of Syria*, Macmillan Co.Ltd., London, 1951.
- Honigman Ernest, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, Suheyl Zekkar, Daru'l Kitabu'l Arabi Yay., I, Şam, 1997.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, VII, VIII, Bahar Yayınları, çev: Abdülkadir Özaydın, İstanbul, 1989.

DOKUZUNCU VE ONUNCU YÜZYILDA SUGUR-EŞ'ŞAM SINIR HATTININ HALEP'E GERİLEMESİ SÜRECİ VE TÜRKLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ

- Jones J. Sydney, *The Crusades Primary Sources*, Thomson Gate, Vol III, USA, 2004.
- John Scylitzes, *A Synopsis of Histories (811-1057)*, Translated by John Wortley, Published by The Centre for Hellenic Civilization at University of Manitoba, Kanada, 2000.
- Kopraman Kazım Yaşar, "Tolunoğulları (868-905)" *D.G.B.İ.T.*, C.VI. ., Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 56.
- Leo the Deacon, *The History of Leo the Deacon*, Translated by Alice-Mary Talbot ve Dennis F. Sullivan, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, Washington D.C, 2005.
- Lewis Bernard, *Orta Doğu, "İki bin Yıllık Orta Doğu Tarihi*, 10. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2014.
- Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, çev: Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul, 2004.
- Ostrogorsky Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev: Fikret İşıltan, TTK, Ankara, 1991.
- Özaydın Abdülkerim, "Razi-Billah", *DİA*, XXXIV, s. 489.
- Özkuyumcu Nadir, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, 2012, ss. 233-236.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, XVI, el-Resalah el-A'lamiah Yayınevi, Beirut, 2013.
- Taberî, *History of al-Tabari, Târîh el-Rusul ve'l Muluk*, State University of New York Press, Çev: Philip M. Fields, Albany, 1992, XXXVI.
- Turan Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınevi, 11. Baskı, İstanbul, 2011.
- Uçar Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İşaret Yay., Bilimsel Araştırma Dizisi:5, İstanbul, 1990.
- Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, *Târîh el-Antâkî*, Neşr: Ömer Abdullah Tedmuri, Lübnan, 1990.
- Yıldız Hakkı Dursun, "Avâsım", *TDV*, IV, Vakıf Yayınları, İstanbul, 1991.
- _____, "Ahmed bin Tolun", *DİA*, II, 1989. ss. 141-143.
- _____, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.
- Zakkar Suhayl, *The Emirate of Aleppo (1004-1094)*, Prefaced by Bernard Lewis, Published, Dar Al-Amanah, Beirut-Lebanon, 1971.
- Zehebî, *Târîhu'l- İslâm*, al-warak.com, s. 2049.
- Zeydan Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev: Zeki Meğamiz, Doğan Güneş Yayınları, I, İstanbul, 1971.
- <http://www.zeno.ru/>